

Milica Mihailović

FOND STARIH HEBREJSKIH ŠTAMPANIH KNJIGA U JEVREJSKOM ISTORIJSKOM MUZEJU U BEOGRADU

Prve hebrejske štampane knjige pojavljuju se u Italiji, Španiji i Portugaliji osamdesetih godina petnaestog veka, u zemljama i gradovima u kojima su postojali razvijeni centri jevrejske kulture. Kao i za druge štampare tog vremena, i za štampare hebrejskih knjiga, štampanje je bio sveti posao, kruna svih nauka.

Hebrejske inkunabule, knjige štampane do 1500 godine, nisu bile ukrašavane. Prve oznake štampara, njihovi inicijali, pojavljuju se na knjigama napuljskih, španskih i portugalskih izdavača. Naslovne stranice sa podacima o autoru, naslovu knjige, mestu i vremenu objavljivanja, kao i o štamparu, pojavljuju se u XVI veku. Izdavači unose sve više novina i unapređuju svoju delatnost.

Najpoznatiji jevrejski štampari u to vreme bili su članovi porodice Soncino koji su štamkali knjige u Italiji u XVI veku, a kasnije i u mnogim gradovima Male Azije. Izdavačka kuća koju su oni osnovali i danas štampa u Londonu hebrejske knjige.

Drugi značajan izdavač koji je štampao hebrejske knjige u XVI veku u Veneciji bio je hrišćanin Daniel Bomberg. Njegova izdanja odlikuju se velikom preciznošću i lepom opremom. On uvodi portal kao ukras naslovne strane. Do tada pojedina izdanja hebrejskih knjiga imala su na naslovnim stranama ivične trake sacvećem i predstavama životinja. Motiv portala koji je uveo Bomberg, simbolizuje kapiju kroz koju treba da prođe čitalac knjige. On se zadržao sve do XIX veka na izdanjima knjiga iz srednje, zapadne i južne Evrope, a na knjigama

štampanim u orijentalnim centrima, Istanbulu i Solunu, javlja se drugačija varijanta portala; predstava portala sa knjiga iz zapadnih zemalja sadrži realističke elemente dok je na orijentalnim izdanjima ta predstava stilizovana i svedena na konturu ispunjenu sitnim ornamentima.

U drugoj polovini XVI veka na naslovnim stranama hebrejskih štampanih knjiga u Italiji veoma često se pojavljuju u tordirani stubovi koji podsećaju na stubove iz crkve Sv. Petra u Rimu, a po tradiciji se vezuju za stubove razrušenog jerusalimskog hrama. Predstava tordiranih stubova bila je česta ne samo na naslovnim stranama knjiga nego i na svim drugim predmetima sinagogalne umetnosti u zemljama srednje Evrope. U Holandiji i Nemačkoj često se na naslovnim stranama knjiga u XVII veku nalaze predstave Arona i Mojsija.

Jedini ukrasi koji se pojavljuju na hebrejskim štampanim knjigama, sem bogato ukrašene naslovne strane, su zastavice i ponekad zodijački znaci.

Knjiga koja se po pravilu bogato ilustruje je Hagada za Pesah. Prva štampana ilustrovan Hagada pojavljuje se u Istanbulu 1515. godine. Jedna od najpoznatijih je Praška Hagada iz XVII veka, a većina Hagada koje su nastajale kasnije u XVIII i XIX veku koristile su rešenja za ilustracije iz starijih Hagada.

Pored već nabrojanih štampara pomenućemo i neke poznate venecijanske štamparije u kojima su za svoje potrebe štampali knjige i Jevreji iz jugoslovenskih gradova. To su štamparije *Bragadini* u kojoj je štampano nekoliko knjiga za Jevreje iz Splita; *Giustanini* u kojoj je u XVI veku radio i neki Vendramin iz Zadra; *Di Gara* u kojoj je štampana i knjiga *Manot Halevi* kabaliste Alkabeca 1584. godine. To je najstarija knjiga iz fonda štampanih knjiga Jevrejskog istorijskog muzeja. Važna je i činjenica da je *Manot Halevi* ujedno i najbolje očuvana knjiga u tom fondu. Većina ostalih knjiga nije tako dobro očuvana. Naročito teška oštećenja pretrpele su knjige Jevrejske opštine u Splitu. Jevrejski istorijski muzej čini mnoge napore da sve ove knjige zaštititi i konzervira.

Stare hebrejske štampane knjige koje se čuvaju u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, a kojih ima oko tri stotine, mogu se po starosti i značaju podeliti u nekoliko grupa.

Prvu grupu čine knjige na hebrejskom, štampane od XVI do kraja XIX

veka. To su pretežno verske knjige, a posebnu važnost imaju one koje daju podatke o životu i običajima Jevreja na teritoriji današnje Jugoslavije.

Drugu grupu čine knjige koje se od sredine XIX veka javljaju kao plod rada jevrejskih zajednica u Jugoslaviji. To su statuti jevrejskih opština i dobrotvornih ustanova, štampani na jezicima koji su bili u upotrebi u tim jevrejskim opštinama. Jedan od najstarijih je statut zagrebačkog društva *Hevra Kadiša* ("Sveto društvo") iz 1859. godine, štampan (kao i program gradnje zagrebačke sinagoge iz 1861. godine) u Štampariji Ljudevita Gaja, na nemačkom, goticom. Veoma je značajan Statut Jevrejske sefardske opštine iz Zemuna, štampan u Beogradu 1876. godine u Štampariji N. Stefa.ovića i druga na hebrejskom, Raši pismom. Ostali statuti su sa početka XX veka. Među njima se izdvaja lepom secesionističkom opremom Statut sarajevske jevrejske opštine, štampan u Štampariji Buhwald B. i drug 1908. godine.

Treću grupu čine knjige na srpskohrvatskom odnosno hrvatskosrpskom jeziku. Nastale su u prvoj polovini XX veka (do 1941. godine) a zajedničko im je to da je u njima objavljena bogata građa za istoriju Jevreja u Jugoslaviji. Budući da su za vreme drugog svetskog rata uništene jevrejske biblioteke u kojima su ovakve knjige uglavnom čuvane, danas su ove knjige prava retkost a zbog podataka koje sadrže veoma su vredne. Najčešći oblik ovih knjiga su takozvane spomenice, pripremane povodom značajnih datuma. Takvim knjigama obeležavane su godišnjice izgradnje sinagoga, stvaranja kulturno-umetničkih društava, godišnjice osnivanja opština, ili obeležavana godišnjica rođenja neke značajne ličnosti. U nekim opštinama objavljivane su monografije ili istorije. Najznačajnija od tih knjiga je *Die Sephardim in Bosnien* (Sefardi u Bosni) dr Morica Levija, štampana u Sarajevu 1911. godine.

Pored značaja koji imaju kao istorijski izvori, neke od ovih spomenica brižu se svojom likovnom opremom. Sarajevski slikar i grafičar, Daniel Ozmo, likovno je opremio *Spomenicu povodom osamstogodišnjice rođenja Majmonidesa*, poznatog jevrejskog filozofa (1135–1204) koju je 1935. godine objavilo jevrejsko kulturno-prosvetno društvo *La Benevolencija*. Zagrebački mladi skulptor Slavko Bril, (koji je kao i Ozmo ubijen u logoru Jasenovac za vreme nacističke okupacije) likovno je opremio *Spomenicu Lože Zagreb 1090*, objavljenu u Zagrebu 1933. godine. Na mnogim knjigama nije zabeleženo ko ih je grafički opremio.

Pored likovne opreme knjiga, slikari su za potrebe kulturno-prosvetnih društava izrađivali povelje i zahvalnice. Jedna od najstarijih je diploma Srpsko-jevrejskog pevačkog društva iz Beograda koja se dodeljivala članovima—dobrotvorima. Nacrt za ovu diplomu uradio je poznati beogradski umetnik Paško Vučetić 1904. godine.

Drugi beogradski umetnik, Dida Demajo, uradio je veoma zanimljivu povelju u Parizu 1926. godine. Bila je urađena za Jevrejsko žensko društvo, takođe za članove dobrotvore. Za sarajevsko pevačko društvo *La Lira* povelju je uradio slikar Gabrijel Jurkić, a slikar Roman Petrović diplomu za kulturno-prosvetno društvo *La Benevolenciju* i likovnu opremu knjige pripovedaka Isaka Samokovlije *Od proljeća do proljeća*, koja je objavljena u Sarajevu 1929. godine.

Osim pomenutih knjiga, tokom prvih decenija XX veka pojedina jevrejska omladinska ili kulturno-prosvetna društva izdavala su listove i časopise, a neka od njih su pokretala i male popularne biblioteke u kojima su objavljivane knjige iz jevrejske istorije i religije.

Najređe i najinteresantnije od svih pobrojanih grupa knjiga su stare knjige na hebrejskom jeziku. Navešćemo ovde one za koje smatramo da su zbog svoje starosti i zbog toga što pretpostavljamo da ih u drugim bibliotekama Jugoslavije nema, pravi rariteti.

Knjiga *Manot Halevi* poznatog kabaliste Alkabeca, štampana je u Veneciji 1584. godine u štampariji Di Gara i ovo je njeno prvo izdanje. *Libro de Mantenimiento de la Alma* (Knjiga o održavanju duše), prevedeni *Šulhan aruh* sa hebrejskog na španski, štampan je u Veneciji 5369. (1609) godine i to latinicom zbog marana. *Midraš*, štampan u Frankfurtu na Odri 1693. godine ima veoma dekorativnu naslovnu stranu sa likovima Arona i Mojsija. *Šulhan aruh* Josefa Karoa sa komentarima M. Iserlesa, štampan je u Amsterdamu 1753. godine u štampariji *Proops*.

Od zanimljivih izdanja nejevrejskih izdavača, Jevrejski istorijski muzej ima primerak dela Josifa Flavija *Flavii Iosephi Operum*, koji je štampao Jacobus Stoer na latinskom 1595. godine. *Lexicon Hebraicum et Chaldaicum* (Hebrejsko-haldejski leksikon) sastavio je i objavio u Bazelu 1607. godine hrišćanski hebraista Johannes Buxtorf. Obe knjige imaju dobro očuvan originalni pergamentni povež. Pored ovih knjiga, veoma su vredne i dve Hagade, bogato ilustrovane, štampane u XIX veku u Beču i Livornu.

Za istoriju Jevreja Jugoslavije ipak su mnogo značajnije one stare hebrejske knjige koje su nastale na teritoriji Jugoslavije ili za potrebe Jevreja u Jugoslaviji. Podaci o najstarijoj literaturi koju su pisali i štampali Jevreji Jugoslavije (uglavnom rabini i učenici ljudi koji su samo jedan deo svog života proveli po gradovima na teritoriji današnje Jugoslavije) nisu još potpuno obrađeni pa navodimo ovde samo neke od tih knjiga. Zbirka *Responza* učenog beogradskog rabina Jehude Lerme, štampana je u Veneciji 1647. godine.¹⁾ Zbirka *Responza* beogradskog rabina Josefa Almoznina štampana je u Istanbulu 1733. godine.²⁾ Njegov učenik Josef Ibn Danon štampano je svoja dela u Holandiji.³⁾ Dubrovčanin Salamun Oef napisao je delo na hebrejskom, *Šemen hatov*, a objavio ga je njegov unuk Aharon Koen zajedno sa svojim delom *Zekan Aharon*, u Veneciji 1657. godine.⁴⁾ Bitoljski rabin Josef Ben Lev iz XVI veka objavljivao je svoje knjige u Istanbulu, Veneciji i Amsterdamu.⁵⁾ Splitski Jevreji su svoje knjige štampali uglavnom u Veneciji. Nabrojaćemo ovde neke starije knjige štampane za potrebe splitskih Jevreja: knjiga *Pizmon* koja sadrži pesme koje se pevaju u sinagogi na praznik *Simhat Tora* prilikom obilaženja oko beme sa sveticima Tore u rukama; štampana je u Veneciji 1699. godine; knjiga *Seder avodat Jom hakipurim* (red službi za Jom kipur prema običaju u Svetoj opštini Split), štampana je u Veneciji 1746. godine; jednom molitveniku za Jom kipur štampanom u Veneciji 1792. godine, dodata je posebna molitva, prema običaju u gradu Splitu, štampana u Veneciji 1800. godine. Poznati sarajevski rabin David Pardo štampano je svoj komentar Mišne, knjigu *Šošanim l'David* (Davidovi ljaljani) u Veneciji 1752. godine.⁶⁾

Knjige koje su štampane kasnije, u XIX veku, bilo je lakše sačuvati pa se nekoliko takvih knjiga nalazi i u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu. To su knjige štampane u Beču, Budimu, Solunu i drugim gradovima gde su postojale jevrejske štamparije.

Godine 1832. otpočela je sa radom *Knjaževska štamparija* u Beogradu, a 1834. godine objavljeno je *Tipografičesko objavljenje* dokument u kome su opisane tehničke mogućnosti štamparije. Između ostalog kaže se da je štamparija "... po najnovijem i najboljem vkusu izrezanim slovima bogato snabdevena, i da se u njoj svakoga rada i sadržanja knjige i sočinjenja — ako inače ustanovljenim pravilima pridvorne cenzure protivna nisu, — na Srbskom, Slaven-skom, ili Crkvenom, Rusiskom, Nemačkom, Latinskom, Francuzskom, Talijanskom, Engleskom, Vlaškom, Bugarskom, Grčkom, Turskom, Arapskom i Čivutskom — jezicima, u svako vreme pečatiti

možu".⁷⁾ Iz ovog se vidi da je mogućnost za štampanje hebrejskih knjiga postojala već 1834. godine, no prve knjige na hebrejskom iz te štamparije pojavljuju se tek 1837. godine.⁸⁾

Prvi štampari hebrejskih knjiga u Srbiji bila su sveštena lica. Najpredaniji na ovom poslu bio je Jakov Kalderon koji je verovatno sam slagao knjige štampane u *Knjaževskoj štampariji* od 1837. do 1861. godine.⁹⁾

Na knjigama iz šezdesetih godina XIX veka ostavili su svoja imena na poslednjim stranicama knjiga sлагаči: Isak Pinto, Mihael Papo i Menahem Papo.

Knjige su štampane u tiražu od 1000 do 1500 primeraka, a neke i u manjem, što je zavisilo od broja pretplatnika ili od sume koju su dali darodavci. Imena darodavaca i pretplatnika bila su zabeležena iza predgovora što danas predstavlja podatke od velike vrednosti. Da je na štampanju ovih knjiga radio uzan krug ljudi vidi se iz mnogih predgovora u kojima se govori da je završeno slaganje neke knjige, da se prikuplja pretplata za štampanje neke nove knjige ili se izražava radost što je opet neka druga knjiga izašla iz štampe.

Za knjige štampane u Beogradu upotrebljavano je hebrejsko kvadratno i Raši pismo.

Kao izdavači ovih knjiga najviše se pojavljuju Jisrael B. Hajim, Hajim Ben David Hajim—Davičo i članovi porodice Alkalaj i Farhi.

Ne zna se tačno da li su sve hebrejske knjige koje su objavljene u Beogradu od 1837. do 1867. godine, štampane u *Knjaževskoj štampariji*. Na nekim knjigama piše da su štampane u štampariji *Del Principe de la Serbia*, dok se za druge zna da su štampane u toj štampariji jer o tome postoji podatak u časopisu "Golubica" koji je izlazio u Beogradu od 1839. do 1844. godine. Za knjige na kojima nije navedeno gde su štampane ili se samo kaže da su štampane u Beogradu, smatra se da su štampane po nekim manjim privatnim štamparijama. Od 1874. godine (prema podacima kojima raspolazemo) pojavljuju se na beogradskim izdanjima hebrejskih knjiga i imena novih štamparija: 1874. godine *Štamparija N. Stefanovića i družine*; 1875. godine *Štamparija N. Stefanovića i druga*; 1886. godine *Trgovačka štamparija*; 1886. godine *Trgovačka štamparija Đorđa Kimpanovića*; 1887. godine *Trgovačka štamparija Lazara Isakovića*, a 1890. godine *Štamparija kod "Prosvete" S. Horovica*.

Od 1889. do 1893. godine u Beogradu je izlazio list na ladinu, štampan hebrejskim Raši slovima. List se zvao *El Amigo del Pueblo* (Narodni prijatelj), izdavala ga je Beogradska jevrejska opština, a glavni urednik je bio Jakov Alkalaj. Ovaj list štampao se u nekoliko štamparija: u *Štampariji Narodne radničke stranke*, *Štampariji Koste Taušanovića* i *Štampariji kod "Prosvete" S. Horovica*. 10)

O drugom listu *Bešalom* (U miru) koji je 1906. godine izlazio na ladinu nismo pronašli bliže podatke.

U svom tekstu o hebrejskim knjigama štampanim u Beogradu, rabin dr Isak Alkalaj¹¹⁾ popisao je pedeset i četiri knjige koje su štampane od 1837. do 1904. godine. Posle 1904. godine izašlo je u Beogradu još samo nekoliko knjiga štampanih na hebrejskom.

Knjige štampane u Beogradu bile su uglavnom manjeg obima i manjeg formata, jer nisu postojala ni materijalna ni tehnička sredstva za štampanje obimnijih dela kao što je Talmud. Većina dela štampanih u *Knjaževskoj štampariji* bili su priručnici za vršenje obreda, molitvenici za razne prilike i praznike, psalmi i druge verske pesme, a pred kraj XIX veka sve je manje verskih knjiga, a više istorijskih dela i udžbenika hebrejskog jezika.

Krajem XIX veka počinju da se pojavljuju knjige sa jevrejskom tematikom pisane na srpskohrvatskom jeziku. Jedna od prvih je knjiga pripovedaka *Sa Jalije*, koja opisuje život beogradskih Jevreja. Ova knjiga Hajima S. Daviča objavljena je 1898. godine u Beogradu.

Kada govorimo o Jevrejima štamparima i izdavačima iz Beograda, treba posebno istaći još dve značajne ličnosti, zaslužne za kulturni život ne samo Beograda, već i cele zemlje. To je Geca Kon, rodom iz Čongrada, koji je 1901. godine, primivši srpsko podanstvo, otvorio u Beogradu knjižaru, a četiri godine kasnije počeo i sa izdavanjem naučnih i književnih dela domaćih i stranih autora, kao i školskih udžbenika. Do 1941. godine, kada su ga nacisti ubili, izdao je preko 5000 knjiga, što ga stavlja na prvo mesto među jugoslovenskim izdavačima između dva rata. Njegova čuvena knjižara u Knez Mihajlovoj ulici bila je stecište mnogih istaknutih naučnika i književnika svih narodnosti. Mnogi od njih su se afirmisali upravo zahvaljujući podršci Gece Kona i njegovoj sposobnosti da oceni prave vrednosti.

Druga istaknuta ličnost bio je Pavle Bihali. Osnovao je 1928. godine,

zajedno s bratom Otom Bihalji-Merinom, biblioteku *Nolit*, čija su izdanja imala neprocenjiv značaj za širenje naprednih ideja u predratnoj Jugoslaviji. I njega su nacisti ubili zajedno s prvom grupom Jevreja—talaca u Beogradu, jula 1941. godine.

U Sarajevu koje je takođe bilo jedan od centara jevrejske kulture u Jugoslaviji, mogućnost za štampanje knjiga na hebrejskom pojavljuje se u drugoj polovini XIX veka. Ignjat Sopron, štampar iz Zemuna, otvara 1866. godine svoju štampariju u Sarajevu i naziva je "*Sopronova Pečatnja*". Iste godine, 7. IV 1866. u njoj je štampan i prvi broj *Bosanskog vjesnika* u kome se između ostalog kaže "... *pre neki dan započe nova ustanovljena pečatnja naša svoj rad. Ovo po sebi privatno preduzeće uživa u toliko potporu od strane vlade, da je bar početak njen u materijalnom obziru obezbeđen. Pečatnja je ova ustrojena da će moći kako sa kirilicom i latinicom, tako i turski, grčki i evrejski pečatiti*". Sopron je iste godine prodao štampariju turskim vlastima i ona dobija naziv *Vilajetska štamparija*.¹²⁾ Njen prvi direktor bio je Jevrejin Davič Hajim. Od sarajevskih Jevreja na toj dužnosti je kasnije bio i Javer efendija Baruh, a kao slugači su radili Ayram Eškenazi i Salom Papo. U ovoj štampariji bile su štampane dve knjige Eliezera Šentov Papo: *Mešek Beti*, odredbe Šabata, na ladinu i *Ape Nutre*, odredbe Pesaha, na hebrejskom. Slagač je bio Šlomo Juda Atijas.

Godine 1892. otvorio je u Sarajevu svoju štampariju Daniel Kajon. Ova štamparija radila je pod tim imenom do prvog svetskog rata kada je promenila naziv u *Štamparija Alberta Kajona*. Radila je do 1941. godine. U njoj su štampane na hebrejskom mnoge knjige, zatim časopis *La Alborada* (Zora), na ladinu, kao i razni dokumenti, knjige i novine.

La Alboradu je pokrenuo Abraham Cappon (Kapon) u Ruščuku. List je pod tim nazivom izlazio tokom 1898. godine. Kapon zatim prelazi u Sarajevo i tamo ga 1900. godine ponovo pokreće. Izlazio je tokom 1900/1901. godine. Abraham Kapon je bio značajna ličnost u kulturnoj istoriji Jevreja Jugoslavije. Bio je veoma obrazovan, radio je na osavremenjavanju ladina — jezika kojim su govorili sefardski Jevreji u Jugoslaviji. Objavio je nekoliko pozorišnih komada, kao što je na primer *Šivat Cion*, štampan u Sarajevu i zbirki pesama. Njegova tri sina bili su knjižari i imali su knjižare u Sarajevu, Zagrebu i Slavonskom Brodu.

U Sarajevu je 1898. godine otvorena i *Štamparija Buhwald B. i drug.*

koja je posle prvog svetskog rata promenila naziv u *Grafija*. I ova štamparija je imala važnu ulogu u životu sarajevskih Jevreja. Mnogi značajni dokumenti, kao što su statuti opština, štampani su u ovoj štampariji na srpskohrvatskom, hebrejskom ili nemačkom. Od 1919. do 1941. godine radila je i *Štamparija Menahem Papo*.

Od ostalih štamparija u Bosni i Hercegovini koje su bile vlasništvo Jevreja i štampale za potrebe jevrejske zajednice ali i za druge naručioce pomenućemo sledeće: u Tuzli je radila *Štamparija Adolfa Engla* koja je krajem prvog svetskog rata preseljena u Zagreb. U Tuzli je radila i *Štamparija Adolfa Vajsa* od 1913. do 1918. godine (jedan njen deo prenet je kasnije u Zenicu). U Zenici je postojala *Štamparija Trinki*, a u Doboju je pred drugi svetski rat radila *Štamparija Moric Trinki*.

Većina sarajevskih štampara bili su u isto vreme i knjižari. O sarajevskoj knjižari Daniela Kajona pisao je Avram Pinto u tekstu o dr Viti Kajonu: " ... *Vitin otac Daniel otvara prvu moderno uređenu knjižaru u Sarajevu. Ona je bila znalački vođena i postala je sastajalište i centar tadašnjeg književnog i umetničkog Sarajeva. U knjižari se okupljala književna i intelektualna elita. Stariji Vitin brat Albert bio je vlasnik štamparije u kojoj su se štampale novine i časopisi, pjesme i pripovetke prvih sarajevskih literata. Kako je i sam volio književnost, često puta se dešavalo da je knjižar Albert Kajon otpisivao troškove štampanja knjiga, jer književnici nisu imali sredstava da isplate troškove oko štampanja njihovih radova. Knjiga, i ako nije bila skupa, slabo se prodavala. Književnici su često bili prisiljeni da sami prodaju svoja dela*".¹³⁾ Po sećanju Avrama Pinte, u Sarajevu su imali knjižare, pored Kajona i Buhwalda, još i Avram Altarac, Leon Finci, Simon Katan i Leon Ozmo.¹⁴⁾

U Hrvatskoj su se sredinom XIX veka pojavile dve izuzetno sposobne ličnosti. To su bili zagrebački knjižar i izdavač Lavoslav Hartman i splitski knjižar i izdavač Vid Morpurgo. Hartman je radio kao učitelj u Velikoj Kanjiži ali ubrzo napušta taj posao i otvara knjižaru. Kasnije dolazi u Zagreb i tu 1856. godine preuzima *Narodnu knjigarnicu* koju je četiri godine ranije osnovao Ljudevit Gaj. Hartman razvija rad ove knjižare. Godine 1869. kupuje štampariju i počinje da se bavi izdavanjem knjiga. Objavljivao je na hrvatskom školske knjige, slikovnice i mnoge druge knjige. Otvorio je biblioteku u Zagrebu i u Sisku.¹⁵⁾

U splitskom kulturnom životu sredinom XIX veka veliku ulogu

odigrao je Vid Mörpurgo.¹⁶⁾ Njegov otac je po zanimanju bio knjigovezac. Novcem zarađenim od tog zanata nabavio je u Beču knjige na hebrejskom i prodavao ih u Splitu. Bavio se i prevodenjem sa hebrejskog na italijanski. Vid Mörpurgo je rođen 1838. godine. Već je u svojoj četrnaestoj godini rukovodio skladištem knjiga jedne italijanske firme. Kasnije za tu firmu putuje po Italiji i ugovara narudžbine knjiga. Godine 1860. dobija dozvolu da može samostalno da vodi knjižaru. Ovo je bila jedna od prvih knjižara u Splitu, a na početka drugog svetskog rata vodili su je njegovi nasljednici. Od 1859. godine Mörpurgo je štampao list *Annuario Dalmatico* (Dalmatinski godišnjak) na italijanskom jeziku. U tom listu imao je rubriku "Bibliografski dalmatinski vjesnik" gde je prikazivao nove knjige dalmatinskih pisaca dajući uz svaku knjigu iscrpne bibliografske podatke, pa je to jedna od najstarijih bibliografija rađenih u Jugoslaviji.¹⁷⁾ Vid Mörpurgo je objavljivao knjige napravljenih pisaca jer je i sam pripadao pokretu za ujedinjenje Dalmacije i Hrvatske. Njegova knjižara bila je sastajalište naprednih ljudi, a jedno vreme u njoj je radila i Narodna čitaonica u čijem je osnivanju i Mörpurgo učestvovao.

Izdavači u Hrvatskoj iako su imali hebrejska slova više su štampali knjige na nemačkom i hrvatskom. Hebrejskim slovima bile su štampane samo poneke reči za koje nije postojao odgovarajući prevod. Dr. M. Engel, rabin iz Križevaca, izdao je nekoliko dvojezičnih knjiga na hebrejskom i hrvatskosrpskom, štampane kod Gustava Nojberga (Neuberg) u Križevcima.

U Vojvodini je bilo nekoliko većih centara u kojima su živeli Jevreji i imali pored opštine i sinagoge i mnoge druge propratne ustanove. Najveće jevrejske opštine bile su u Novom Sadu, Subotici, Somboru, Senti, Adi, Zrenjaninu, Starom Bečeju. Iz ovih opština sačuvano je dosta rukopisnog materijala, verskih i administrativnih knjiga. Međutim, u mnogima od ovih mesta postojale su i štamparije opremljene hebrejskim slovima. Iz Sente je sačuvana pozivnica za venčanje iz 1928. godine, štampana hebrejskim slovima u *Štampariji Kiraly*. U Starom Bečeju u *Štampariji Ludwig Lowy* štampani su obrasci za administrativne knjige na hebrejskom. U Subotici u *Štampariji Minerva* štampan je statut subotičke jevrejske opštine. U Vršcu, u *Štampariji Artistički zavod* *ud. J. G. Kirchner*, štampana su veoma lepo opremljena izdanja Jevrejskog almanaha koji je izlazio od 1925. do 1930. godine. U njoj je štampana 1937–39. *Gramatika starojevrejskog jezika* dr Dušana Glumca. Dragoljub Čolić¹⁸⁾ pominje sedamdeset

Jevreja grafičkih radnika koji su radili u štamparijama u Banatu ili bili vlasnici štamparija. Većina štamparija u Vojvodini štampala je na mađarskom i nemačkom jeziku, a hebrejska slova upotrebljavana su samo za pojedine reči. Zanimljivo je da je Statut jevrejske opštine Novi Sad iz 1931. godine štampan ćirilicom. Jevrejske novine koje su izlazile u Vojvodini prvih decenija XX veka, štampane su na nemačkom, mađarskom i srpskohrvatskom jeziku.

Sve ove štamparije i knjižare nabrojane su ovde jer su one činile deo kulturne sredine gradova Jugoslavije, uticale su na stvaranje i širenje jednog vida kulture koji je sa drugim svetskim ratom prestao da postoji i o kome se sem u sećanjima preživelih članova tih jevrejskih zajednica, danas veoma malo zna.

Mnogobrojni časopisi i novine koje su izdavali jugoslovenski Jevreji do 1941. godine nisu obuhvaćeni ovim pregledom, jer su predmet posebnog istraživanja.

Od osamdeset hiljada Jevreja koliko je živelo u Jugoslaviji pred drugi svetski rat, danas živi oko šest hiljada. Među današnjim pripadnicima ove zajednice samo oni najstariji još znaju ladino ili hebrejski. Nacisti su uništili sve jevrejske štamparije i pobili ljude koji su u njima radili. Na taj način je ova vrsta izdavačke delatnosti u Jugoslaviji skoro zamrla.

Posle drugog svetskog rata izdate su samo tri knjige sa hebrejskim slovima. To su dve knjige sefardskih poslovice koje je priredila Žamila Kolonomos. Godine 1976. objavljena je knjiga *Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*, a 1978. objavljena je knjiga *Poslovice, priče i izreke sefardskih Jevreja Makedonije*. Štampane su u *Srboštampi*, a izdao ih je Savez jevrejskih opština Jugoslavije. Godine 1979. objavljeno je u Zagrebu, u izdanju *Sveučilišne naklade Liber*, reprint izdanje poznate kabalističke knjige *Tanya*. Sem ovih knjiga samo u nekim izdanjima Saveza jevrejskih opština Jugoslavije kao što su Kalendar i Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, po neke reči bile su štampane na hebrejskom.

Pored publikacija koje su navedene u spisku posleratnih izdanja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, u kojima su objavljivani radovi naučnika, književnika i publicista ne samo iz redova jevrejske, već i šire jugoslovenske zajednice, ovaj Savez je povremeno umnožavao na špirografu pojedine duže ili kraće studije domaćih ili stranih autora o

istoriji, tradicionalnim običajima i umetnosti jevrejskog naroda, pod naslovom *Materijali za kulturni rad*. Tako je umnoženo i nekoliko pesmarica sa tekstovima i notama hebrejskih pesama. Jevrejske opštine u Beogradu i Sarajevu izdaju već niz godina svoje biltenne koji su takođe šapirografisani, a klubovi jevrejske omladine po raznim gradovima Jugoslavije izdavali su svoje časopise koji su na isti način umnožavani.

Pojedine jevrejske opštine nastavile su tradiciju štampanja spomenica. Jevrejska opština u Sarajevu izdala je lepo opremljenu *Spomenicu – 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566–1966*. Godine 1972. ista opština je izdala šapirografisanu knjigu Avrama Pinta i dr Davida Pinta *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*. Dr Josef Konforte, lekar iz Sarajeva, poreklom iz Travnika, objavio je svoja sećanja *Travnički Jevreji* 1978. godine.

Jevrejska opština u Splitu objavila je 1971. godine knjigu Duška Kečkemeta, *Židovi u povjesti Splita*, a 1973. godine knjigu Zusje Efrona i Duška Kečkemeta, *Židovsko groblje u Splitu*. Više opština je objavilo na razne načine spiskove svojih članova koji su stradali kao žrtve nacističkih okupatora ili su poginuli u narodnooslobodilačkom ratu.